

1993-3

ET **Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie**

05348

Serie Research Memoranda

**Industriepolitiek. Honderd jaar overheidsbeleid
in vogelvlucht**

J. Barendregt

**Research-Memorandum 1993-3
December 1992**

Industriepolitiek. Honderd jaar overheidsbeleid in vogelvlucht¹

door J. Barendregt²

december 1992

1. Inleiding

De industriepolitiek die Nederland uit de 19e eeuw erfde was er een van liberale traditie, waarin overheidsingrijpen alleen gepast is in *bijzondere omstandigheden*. We kunnen hierin het handelskarakter van de kleine Nederlandse economie herkennen. Nederland had belang bij een zo vrij mogelijke internationale handel en dienstverlening, en dit beleid was praktisch onomstreden. De afscherming van de binnenlandse markt ten bate van een opgroeiende industriële sector was daarmee taboe. Dit principe heeft eigenlijk doorlopend gegolden, en werd alleen verlaten in de crisis-, oorlogs- en herstelperiode; onder 'bijzondere omstandigheden' dus. In perioden van crisis en oorlog heeft de industriepolitiek derhalve noodgedwongen een ad hoc-karakter, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, in de grote recessie van de dertiger jaren, en gedurende de probleemperiode in de jaren zeventig en tachtig. De Tweede Wereldoorlog en de herstel- en expansieperiode daarna steken af bij deze traditie, maar dit was dan ook een tijdperk van wel zeer bijzondere omstandigheden. Bovendien werd Nederland in de laatstgenoemde tijdperk geregeerd door koalitieregeringen die werden gedomineerd door katholieken (KVP) en

¹ Als industriepolitiek wordt in dit Research Memorandum beschouwd alle overheidsbemoeienis met de industrie - specifiek/direct en generiek - die de structuur van de productie kan beïnvloeden. Daarvan maakte mede deel uit het zgn. industrialisatiebeleid dat zich richtte op de toename van het aandeel van de industriële voortbrenging in de nationale productie (Vrolijk, Hengeveld, 181, en Dercksen, 33). Regionale aspecten worden niet besproken.

² De auteur is werkzaam als onderzoeker bij de sectie Economische Geschiedenis bij de vakgroep Generale Vakken van de fakulteit de Economische Wetenschappen en Econometrie. Hij is tevens verbonden aan het Tinbergen Instituut.

sociaal-democraten (PvdA) die beide in die periode een enigszins van de traditie afwijkende, ordenende politiek voorstonden, waarbij, zo bleek na enige onderlinge schermutselingen, de ondernemingsgewijze productie toch de grondslag bleef vormen van het industriebeleid. Het instrumentarium dat zij hanteerden om de industrie te stimuleren bevatte daarom weinig sturende elementen en bleef vooral voorwaardenscheppend. Bovendien besloten beide partijen dat de ordenende wetgeving uit de vooroorlogse en oorlogse periode die het gevolg was geweest van schaarste, moest verdwijnen, verzacht moest worden, of veranderd. Karakteristiek was dat opnieuw vooral de zelffinanciering werd gestimuleerd, zoals ook eerder gedaan was door bedrijven geen belasting te laten betalen over gevormde reserves (De Graaff, 36).

Wellicht het meest duidelijk toont de liberale traditie zich in de kartelpolitiek. Hoewel er economisch getinte bezwaren zijn in te brengen tegen markt- en prijsafspraken van bedrijven, heeft de Nederlandse overheid daar tot in de jaren veertig geen aandacht aan besteed en de privé-sector wat dit betreft met rust gelaten. In de jaren dertig heeft de overheid de onderlinge samenwerking tussen bedrijven zelfs gestimuleerd. Na de Tweede Wereldoorlog is onder invloed van een 'lage prijzenbeleid' en later, in perioden met meer dan gewenst geachte prijsstijging, wel beleid geëntameerd dat kartelvorming moest tegengaan, maar dat waren weinig zeggende pogingen. De laatste jaren is onder invloed van de intensiever wordende Europese samenwerking - ons land bleek een kartelparadijs vergeleken met de andere landen - het beleid scherper aan het worden.

De eerder genoemde 'bijzondere omstandigheden' moeten nog worden gecompleteerd. De term kan wellicht het best worden gedefinieerd door een opsomming van de andere motieven dan de bovengenoemde 'economisch slechte tijden' die de overheid hebben doen besluiten op te treden. Als eerste omstandigheid kan dan het tekortschieten van de privésector worden genoemd, in de zin van het niet kunnen voorzien in een bedrijfsactiviteit op de wijze waarop de Staat dat zou wensen. We kunnen hierbij denken aan de afwezigheid van voldoende risicodragend kapitaal,³ en het doorbreken van landelijke monopolies. Ook zijn bedrijven opgericht om een als schadelijk ervaren afhankelijkheid van het buitenland te vermin-

³ Bijvoorbeeld voor het opzetten van grootschalig opererende nationale basisindustrieën die concurrerend kunnen opereren met het buitenland en stimulerend kunnen zijn voor nieuwe activiteiten (Staatsmijnen (1901), vanaf 1966 DSM geheten) en ten behoeve daarvan ook de Nederlandsche Springstoffabrieken (1922). En bovendien, Koninklijke Nederlandsche Hoogovens en Staalfabrieken (1918), Maatschappij tot Stroveredeling (SOVE, 1941), Breedband (1950), en de Nederlandse Soda Industrie (NSI, 1953).

deren.⁴ Na de zgn. oliecrisis (eind 1973, begin 1974) wilde de Staat bovendien een grotere greep krijgen op de energievoorziening in het besef dat een integrale energiepolitiek noodzakelijk was.⁵ Gemeen met strategisch gedrag in de privésector is het argument dat bepaalde belangrijke leveranciers van wie de leverantie van goederen of diensten voor de Staat verzekerd moet zijn, beter door deze 'gecontroleerd' kunnen worden.⁶ Ook moet gedacht worden aan activiteiten waarvoor de overheid zich van oudsher verantwoordelijk voelde, zoals communicatie, verkeer en infrastructuur,⁷ en aanmunting ('s Rijks Munt, 1902). Tevens dienden zich regelmatig nieuwe taken aan op vooral monetair en economisch terrein,⁸

⁴ DSM, Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie (KNZI, 1918), Hoogovens.

⁵ Dit leidde o.a. tot de oprichting van het Staatsgasbedrijf (1957, in 1963 overgegaan in de Nederlandse Gasunie), de Nederlandse Energie Ontwikkelings Maatschappij (NEOM, 1977) en de verrijdingsorganisatie voor uranium, URENCO, waarvan de deelneming geschiedt via de al eerder opgerichte Ultra Centrifuge Nederland (UCN, 1969).

⁶ Artillerie-inrichtingen (zeventiger jaren van de 19e eeuw, in 1973 omgezet in Gereedschaps-werktuigenindustrie Hemweg (civiele produktie) en Eurometaal (militaire produktie)), Landsdrukkerij (1814) en de Nederlandsche Springstoffabrieken.

⁷ Nederlandse Omroep Zender Maatschappij (1935), Staatsvisschershavenbedrijf (1899), Haven van Vlissingen (1933), Post, Telegrafie en Telefoon (PTT, 1814), Nederlandsche Spoorwegen (NS, 1937), Stoomvaart Maatschappij Zeeland (SMZ, 1921), luchthavens (Schiphol, 1958, en Texel, Zuid Limburg en Eelde, 1956); Koninklijke Nederlandsche Luchtvaartmaatschappij (KLM, 1927), Limburgsche Tramweg Maatschappij (LTM, 1921), Brabantsche Buurtspoorwegen en autobusdiensten (BBA, 1936), Nederlandse Buurtvervoer Maatschappij (1941), Nederlandse Tramweg Maatschappij (1941), Maatschappij Overijsselsche Kanalen (1931), Beneluxtunnel (1961).

⁸ Stimulering van het volkssparen (Rijkspostspaarbank (RPS, 1881)); monetaire politiek (De Nederlandsche Bank, 1948); verschaffing van risicodragend vermogen (Maatschappij voor Industrie-financiering (Mavif, 1936), Herstelbank (1945, later Nederlandse Investeringsbank (NIB, 1971) genoemd, de twee dochters Nederlandsche Participatie Maatschappij (NPM, 1948) en Nederlandse investeringsbank voor Ontwikkelingslanden (NIBO, 1965, t.b.v. garantiever schaffing voor leningen aan ontwikkelingslanden), en de Maatschappij voor Industriële Projecten (MIP, 1983), stimulering van de kapitaalstroom van particulier vermogen naar ontwikkelingslanden (Nederlandse Financierings Maatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO, 1970)), stimulering van middenstandskrediet (Nederlandsche Middenstandsbank (NMB, 1927, sedert 1942 meer overheidsdeelneme)), van giraal betalingsverkeer (Post- cheque- en Girodienst (PCGD, 1918)), en het creëren van een intermediair tussen gemeenten en de geld- en kapitaalmarkt (Bank voor Nederlandsche Gemeenten (BNG, 1925)). Op het gebied van economische ontwikkeling moet worden genoemd de Nederlandse Herstructureringsmaatschappij (NEHEM, 1972) die zich richt op sectorstructuurbeleid, de Limburgse ontwikkelingsbank (LIOF, 1935) en die voor het Noorden (NOM, 1974), en de Nederlandse Pijpleiding Maatschappij (1966) die is opgericht voor de ontwikkeling van een industriegebied bij Amsterdam.

en op het gebied van natuurbeheer.⁹ In de jaren zeventig werd steunverlening i.v.m. werkgelegenheid en rentabiliteitsherstel een nieuw motief voor staatsdeelname. Het bestaan van individuele bedrijven werd hiermee gered of slechts gered.¹⁰ Ook verleende de overheid vreemd vermogen met inspraak en/of deelneming aan middelgrote ondernemingen die door de aard van hun activiteiten veel ontwikkelingskosten hebben voor nieuwe producten.¹¹ Het belang dat de overheid nam had soms de vorm van staatsbedrijven (bijv. Staatsvischershavenbedrijf, Staatsmijnen en Staatsmuntbedrijf, PTT en Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf), maar vond veelal plaats in de vorm van een deelneming in het eigen vermogen. Dit laatste geeft aan dat het financiële steun betrof aan particulier initiatieven en aan ondernemingen die op de vrije markt moesten opereren (bijv. Hoogovens en KLM).

In het kader van de sanering van de overheidsfinanciën is in de jaren tachtig tenslotte een privatiseringsproces op gang gekomen en zijn de overheidsbelangen in verschillende bedrijven afgestoten (bijv. in Vredestein en in Fokker) of verminderd (bijv. in NMB en KLM). Ook zijn toen overheidstaken afgestoten, zoals bijv. catering en loodswezen.

2. 1900-1939

De tweede helft van de 19e eeuw kan rustig worden gekarakteriseerd als de periode waarin op grote schaal door vele landen protectionistische maatregelen werden afgeschaft. Zo werd in Nederland een belangrijk deel van de reglementering van handel en nijverheid afgeschaft. Ook de prijzen werden vrijgelaten en de invoertarieven verlaagd tot een verwaarloosbaar percentage. Overheidsingrijpen maakte plaats voor een vrije

⁹ Staatsboschbeheer (1899), Vuilafvoermaatschappij (VAM, 1930). De overheid zag ook nieuwe taken op het gebied van onderzoek en ontwikkeling (Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO, 1932)) en bij het wegwerken van een achterstand in congresruimte (Nederlands Congresgebouw (1962)).

¹⁰ Voorbeelden hiervan zijn Stork-Werkspoor Diesel (SWD, 1977/8), Vredestein (1976), Mercon Steel Structures (1976), Gerofabriek (1976), ASW Apparatenfabriek (1976), Mentor (1976), Daisy Systems Holland (1977), De Vries Robbé-Ramen (1977), UDEC (1977), en Van Doorne's Transmissie (1977).

¹¹ Bijvoorbeeld DAF (1965/6, later Volvo Car en Nedcar) en Daf Trucks voor nieuwe auto- en vrachtwagenmodellen, Fokker voor nieuwe vliegtuigmodellen, en Rijn Schelde voor nieuwe modellen van (oorlogs)schepen.

markt-mechanisme met onbelemmerde mededinging. Daarbij beperkte de overheid zich tot het scheppen van de omstandigheden waaronder het economisch proces zo soepel mogelijk kon verlopen, zoals verbetering van de infrastructuur (spoorwegen, kanalen en wegen), onderwijs en de dienstverlening (PTT; De Ru, 25). In de tweede helft van de 19e eeuw begon ook het fenomeen van de kartelafspraken een belangrijker rol te spelen, soms internationaal optredend, soms alleen nationaal. Daartegen kwam in het buitenland geleidelijk wetgeving tot stand die poogde een dam op te werpen, met het motief dat kartels prijsopdrijvend werkten.¹² Veelal werden kartels, ook wel mededingingsafspraken genoemd, daarin niet verboden, maar werd de mogelijkheid gecreëerd om er tegen op te kunnen treden.

Dat ook anders tegen mededingingsafspraken kan worden aangekeken bewijst de socialist Wibaut. Hij beschouwde de zich in de tweede helft van de 19e eeuw ontwikkelende vrije concurrentie als een mogelijk gevaar voor de ondernemerswinst. In een dergelijk geval achtte hij het nodig dat de ondernemers de concurrentie ophieven. Hij erkende dat 'indertijd' de vrije concurrentie had geleid tot een verbetering van de voortbrengingstechniek en van allerlei andere facetten van het productie-apparaat, maar meende ook dat de onzekerheid van de winstvoortbrenging was toegenomen en het niveau ervan gedaald zodat concurrentie-inperking noodzakelijk was geworden (1928, 52). We kunnen hierin de evolutie van het kartelbeleid in Nederland herkennen. Immers, tot aan het begin van de jaren dertig had de Nederlandse Staat zich niet bemoeid met kartelafspraken, echter toen de depressie aanbrak ging de overheid zich opwerpen als een voorstander van kartels. Het belangrijkste motief achter dit stimuleringsbeleid was afscherming van de binnenlandse afzetmarkt.

De hoogte van de invoertarieven aan het begin van de jaren dertig was verwaarloosbaar. Alleen in de schoenen- en de tabakssector had ter bescherming in 1923 tijdelijk een iets hoger tarief gegolden. Ook daarna bleef de Nederlandse overheid het lage tarieven-beleid toegedaan: de invoertarieven werden in enkele etappes slechts met een paar procent verhoogd tot 12% (Keesing, 293). Overigens, alleen een zeer drastische tariefsverhoging zou de Nederlandse producten concurrerend hebben

¹² De Verenigde Staten kende reeds in de vorige eeuw kartelwetgeving (1887: de Interstate Commerce Commission Act, en 1890: de Sherman Act). In Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Australië, Noorwegen en Oostenrijk kwam wetgeving tot stand in de eerste decennia van de 20e eeuw. Andere motieven tegen kartels dan prijsopdrijving waren: beperking van handel, uitsluiting van producenten en kopers (Wibaut, 1928, 53-57).

gehouden t.o.v. de door de devaluaties van vreemde munten goedkoper geworden importgoederen (Keesing, 154). Pas in 1939 werd de aanzet gegeven tot verdere tariefsverhogingen. Ondertussen werd daarom gekozen voor protectie via een contigenteringspolitiek, die later door Dercksen (30) zou worden getypeerd als een compromis tussen de handelsbelangen en de binnenlandse nijverheidsbelangen. Deze politiek kwam neer op het bevriezen van de invoer op het niveau van een basisjaar (meestal gelegen rond 1930) die volgens een verdeelsleutel werd verdeeld over de importerende bedrijven.¹³ G.M. Verrijn Stuart (17) heeft de contigentering gekarakteriseerd als de belangrijkste basis van de industriepolitiek in de depressieperiode. De Hen (91) is het daar in zijn dissertatie *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland* mee eens, maar hij merkt wel op dat er aanzetten waren tot meer. Daarover zullen wij het later hebben, want eerst willen wij nog wat uitweiden over de contigenteringspolitiek omdat deze veelomvattender is geweest. De Graaff (37) meldde in 1947 dat tal van contigenteringsmaatregelen gecombineerd waren geweest met niet publiek bekend geworden kartelafspraken over produktieverdeling. Met medewerking en soms op instigatie van de overheid werden nationale kartels gevormd of versterkt, en kregen internationale kartels a.h.w. juridische steun doordat nationale contingenten werden afgestemd op hun produktie-afspraken.¹⁴ De Hen gaat in zijn dissertatie vrij uitvoerig in op de contigentering en op de overheidsbemoeyenis daarbij. Hij constateert (92) dat de motivatie achter het op gang gekomen orderingsstreven voortkwam uit economisch pragmatisme, namelijk het verzekeren van een 'bepaald minimaal marktaandeel aan nationale producenten' en het dermate fixeren van de 'verhoudingen in de bedrijfstakken dat die niet door felle binnenlandse concurrentie worden verstoord'. Als zodanig acht hij het beleid voor de crisisjaren verdedigbaar. Klemann (204) meldt ook dat bescherming in die dagen noodzakelijk was, m.n. voor de kleinere bedrijfstakken die minder op de internationale markt waren gericht. Hij betreft daarbij de muntdevaluaties in het

¹³ Zie voor een uitvoeriger behandeling van de contigenteringspolitiek de proefschriften van De Hen (hfst. 3 en 5) en Van Schaik (hfst. 2 en 8). De laatste meldt in zijn dissertatie *Crisis en protectie onder Colijn. Over economische doelmatigheden maatschappelijke aanvaardbaarheid van de Nederlandse handelspolitiek in de jaren dertig* dat in veel gevallen pas werd besloten tot contigentering in een bedrijfssector als er sprake was van 'overmatige invoer'. Er werd ook gekeken naar de exportontwikkelingen en binnenlandse afzet. M.n. in het begin van de dertiger jaren zijn verzoeken afgewezen om redenen als onvoldoende gedaalde prijzen en vrees voor monopolisering van de produktie (Van Schaik, 324).

¹⁴ Zoals bijv. in het geval van Philips en Draka (zie De Hen, 98, 198).

buitenland die de positie van de Nederlandse industrie aanmerkelijk verzwakten. De Graaff (28-30) tenslotte zag in de kartelvorming een oorzaak voor het trage herstel. Hij wees daarbij vooral op het te hoge prijsniveau in de gekartelleerde sectoren dat ertoe zou hebben bijgedragen dat in de overige sectoren de produktiekosten moeilijker konden worden teruggebracht.

De overheid heeft de tendens naar meer kartelafspraken verder gestimuleerd door de uitvaardiging van de zgn. *Ondernemersovereenkomstenwet 1935*. Daarin was vooral van belang dat de overheid nu een wettelijk middel had om via een algemene verbindendverklaring (avv) kartelafspraken af te dwingen indien bedrijven daar probeerden onder uit te komen. Tevens kon de overheid nu de in haar ogen schadelijke mededingingsafspraken onverbindend verklaren (ovv), maar het is duidelijk dat zij daar weinig behoefte toe gevoelde in een periode van scherpe concurrentie. In totaal zijn zeven verzoeken tot avv ingewilligd, 16 verzoeken werden of ingetrokken of konden niet meer behandeld worden i.v.m. de oorlog. Bovendien werden 15 aanvragen niet ingewilligd, zoals bijv. een verzoek vanuit de baksteenindustrie die weigerde de door de overheid gewenste saneringsmaatregelen te nemen (De Hen, 206). In 1938 is nog de *Bedrijfsvergunningenwet* tot stand gekomen. Deze maakte het voor de Staat mogelijk bedrijfstakken op hun verzoek of 'in het algemeen belang' te sluiten, d.w.z. capaciteitsvergroting door bedrijfsuitbreiding of nieuwe vestiging te verhinderen.¹⁵ In dit verband bevestigt De Hen (211-212) de konstatering van De Graaff (33) die meende dat het bedrijfsleven in de jaren dertig de smaak van de kartellering te pakken had gekregen. Gezien het aantal verzoeken tot 'sluiting', signaleert hij een gegroeide interesse voor bescherming in de bedrijfstak in vergeleking met de aanvankelijke interesse van het bedrijfsleven voor avv's. Er werden tot de Duitse invasie in mei 1940 echter maar vier (delen van) bedrijfstakken onder de *Bedrijfsvergunningenwet* gebracht, voornamelijk met het doel buitenlandse concurrentie te weren.

Wij richten ons nu op de specifieke steunverlening aan ondernemingen of ondernemersinitiatieven. In de inleiding hebben wij al gemeld dat

¹⁵ In sommige door contingentering beschermde bedrijfstakken was het aantal branchegenoten flink toegenomen, zoals in de confectie. In 1931, voor aanvang van de contingentering, hadden zich 660 confectiebedrijven en 98 tricotagefabrieken in Nederland gevestigd. Erna, in 1935, waren dit er veel meer: 914 confectiebedrijven en 155 tricotagefabrieken (De Hen, 209). Ook hadden buitenlandse bedrijven de invoercontingentering omzeild door zich te vestigen in Nederland. Daar zou nu ook tegen kunnen worden opgetreden.

'slechte economische tijden' niet het enige motief zijn geweest voor de overheid om initiërend op te treden t.a.v. industriële activiteiten. We zullen ons beperken tot de meest belangwekkende initiatieven. De Staat was betrokken bij een tweetal initiatieven die betrekking hadden op basisindustrieën. De Staatsmijnen (later DSM) in Limburg zijn in 1901 opgericht. De Ru (29) noemt enkele motieven die de Staat tot dit initiatief hebben gebracht. De produktie door privé mijnbouwondernemers zou te gering zijn geweest. Bovendien wilde de regering buitenlandse bedrijven weren en stimuleren dat Nederlandse werknemers in de mijnen zouden worden ingezet i.p.v. buitenlandse. Wennekes (Intermediair 21/2/92, 39) noemt nog een motief, namelijk het doorbreken van het handelsmonopolie van de Steenkolen-Handelsvereniging (SHV). Een gering aanbod was tevens het motief dat leidde tot de oprichting van de Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie (KNZI). Gedurende de Eerste Wereldoorlog waarin Nederland neutraal was gebleven, was de toevoer van buitenlandse produkten ingekrompen. Dit gold ook voor de aanvoer van zout en soda. Toen nu nieuwe steenzoutlagen werden ontdekt, besloot de regering in 1918 de exploitatie daarvan zelf ter hand te nemen in de vorm van een samenwerkingsonderneming waarin de Staat een aandeel nam van 10%. Eenzelfde motivering speelde bij de oprichting van de Koninklijke Nederlandsche Hoogovens en Staalfabrieken. Door de oorlog was de behoefte ontstaan naar een basismetaalindustrie als leverancier voor scheepsbouw, bruggenbouw, produktie van stoomketels en andere produkten, zoals defensiematerialen, en als moederindustrie voor andere bedrijven. De voorziening van steenkool was gegarandeerd door het bestaan van de Staatsmijnen (De Ru, 34; Wennekes, 45). Nadat particulier initiatief de regering had doordrongen van de noodzaak van het project besloot de regering voor 30% deel te nemen in het eigen vermogen van Hoogovens.

Vooral voor de industrietakken waarin geen contingenteringen bestonden werd de mogelijkheid geschapen van subsidies. Deze lagen in de orde van grootte van enkele honderdduizenden guldens per jaar, en werden verstrekt wanneer op een order verlies zou worden geleden als die in konkurrentie met buitenlandse producenten voor Nederland werd behouden. Ze dekten dus een deel van het verschil tussen kostprijs en verkoopprijs.¹⁶ Bij deze zgn. werkverruimingssubsidies lag het aksent zwaar op de

¹⁶ De meeste subsidiebedragen bedroegen minder dan duizend gulden, enkele uitschieters daargelaten. Bovendien moesten de subsidievragende ondernemingen voldoen aan de eis dat de lonen er tussen 1931 en 1935 met 30% waren verlaagd - de regering voerde een aanpassingsbeleid

metaalindustrie (scheepsbouw en vooral motorenfabricage) en werd opnieuw de onderlinge samenwerking tussen branchegenoten gestimuleerd. Opvallend voor die jaren was de overheidsgarantie van f 250.000 voor de NV Kromhout-Auto-Industrie t.b.v. de ontwikkeling van een auto-dieselmotor (De Hen, 116). Deze garantie was uitzonderlijk door de grootte van het bedrag, maar ook door het karakter van de op te starten activiteit. Doch uniek was de gebeurtenis niet, want in 1940 werd uit nieuwe werkverruimingsgelden aan Fokker ongeveer twee miljoen verstrekt voor de ontwikkeling van een nieuw type vliegtuig dat moest concurreren met de metalen Douglas-vliegtuigen (De Hen, 250). In latere jaren zullen dit soort 'speerpuntactiviteiten' in de transportmiddelensector vaker voor overheidssteun in aanmerking komen.

Naast de bovengenoemde subsidieverlening via de Rijkscommissie Werkverruiming werd middels het Werkfonds 1934 de mogelijkheid van kredietverlening voor industriële projecten geschapen. Het fonds had op 30 september 1936, toen het de activiteiten staakte, aan industrie-financiering f 19,2 miljoen beschikbaar gesteld, waarvan ruim 80% naar scheepsnieuwbouw was gegaan (en daarvan weer 75% naar één groot passagiersschip, de Nieuw Amsterdam). De projecten die in andere bedrijfstakken gesteund waren betroffen twee nieuwe bedrijven, acht kredieten voor nieuwe artikelen, en elf leningen voor instandhouding van bestaande bedrijven (De Hen, 169).¹⁷ De industriële activiteiten van het Werkfonds werden daarna overgenomen door de door de Staat opgerichte Maatschappij voor Industrie-financiering (Mavif). Deze mocht niet concurreren met het bankwezen, maar dat was in principe ook onmogelijk omdat dat zich niet bezighield met lange kredieten en deelnemingen, wat de voornaamste taken waren van de Mavif. De leningen werden verstrekt op basis van commerciële criteria en moesten leiden tot het creëren of althans behouden van werkgelegenheid. De maatschappij had oorspronkelijk een eigen vermogen van f 50.000, wat weinig voorstelde, maar in 1937 werd dit verhoogd tot f 2 miljoen, waarna de activiteiten een wat meer

van loon- en prijsverlaging teneinde de internationale waardeinstijging van de gulden a.g.v. de devaluaties van vele vreemde munten te compenseren. Zie De Hen, 112.

¹⁷ Ook hier was één van de bij de oprichting gestelde normen - conform de aanpassingspolitiek - dat de kredietnemer loonsverlaging zou instellen. De Hen (169) merkt op dat het Werkfonds maar een beperkte effectiviteit had, omdat het fonds een rente verlangde van 4 tot 5,5%, terwijl de kapitaalmarktrente daar nogal onder lag (1934: 3,25%). Dividendverstrekking door de kredietnemer was aan strikte regels gebonden. Als laatste regel die door het Werkfonds hanteerde kan worden genoemd dat het projecten afwees die de onderlinge concurrentie zouden bevorderen.

solide basis kregen (Posthuma, 15-17). De Mavif was tevens actief met deelnemingen in ondernemingen - alweer bijzonder was de aankoop van f 400.000 aan preferente aandelen in opnieuw de Kromhout Motorenfabriek (De Hen, 247). Het meest gebruikelijk was echter de verstrekking van leningen met een looptijd van vijf tot tien jaar, en tegen de relatief hoge rente van 5%. Zowel Posthuma (17) als De Hen (248) blijken niet bijster enthousiast over het functioneren van de Mavif. De Hen noemt als een van de oorzaken daarvan de redenen die lagen in de ontstaansgrond. Ook meent hij dat er in de jaren dertig geen tekort aan kapitaal bestond, maar een tekort aan beleggingsmogelijkheden. Dat laatste punt werd ook geconstateerd door Posthuma, die daar nog als oorzaak aan toevoegde dat de doelstellingen van de Mavif, m.n. die inzake werkverruiming haar veel beperking oplegde. De maatschappij moest bijv. gezonde kredietaanvragen afwijzen als deze tot werkverplaatsing zouden leiden.

Als we een korte balans opmaken over de industriepolitiek, dan blijkt de kiem is gelegd voor het industriebeleid dat na de oorlog zou worden gevoerd. Dit is niet door iedereen bespeurd. De Graaff (25) bijv. heeft gekonstateerd dat er geen bewuste industriepolitiek werd gevoerd, tenzij bepaalde facetten van de contigenteringspolitiek - m.n. de contigenteringen die de mogelijkheid boden tot capaciteitsuitbreiding en vernieuwing - als zodanig zouden worden betiteld. Keesing (185) zag het gevoerde beleid ook alleen als steunbeleid gevoerd om erger te voorkomen. Maar als we de hele periode 1900-1939 overzien, dan blijkt er toch een ontwikkeling gaande te zijn geweest die leidde tot het ontstaan van volwaardige basisindustrieën (steenkool, staal, zout en chemie) en gespecialiseerde, kapitaalintensieve metaalnijverheid (vliegtuig-, auto- en motorbouw, en de reeds sterke scheepsnieuwbouw). In die ontwikkeling speelde de Nederlandse overheid een rol. In de vele, veelal ad hoc genomen, steunmaatregelen is die ontwikkelingslijn flauw zichtbaar. De Hen heeft met zijn onderzoek aangetoond dat deze lijn voor de overheid ook zichtbaar was. Reeds in 1935 wees minister van economische zaken Steenberghe op het belang van industrialisatie gezien de snelle bevolkingsgroei en de inkrimpende landbouw (De Hen, 217). En in een nota uit 1938 van het zgn. Bureau Industrie, een niet-beleidsstuk, wordt voor de toekomstige industrialisatie voorgesteld dat het accent zou moeten worden gelegd op kwaliteitsprodukten i.p.v. massa-artikelen. Als veelbelovende bedrijfstakken noemt de nota de machine- en werktuigbouw, textiel en chemie (De Hen, 238). In het beleid dat in de dertiger jaren werd gevoerd domineerden

echter de defensieve ad hoc-maatregelen die ook tot de kartelvorming leidden, een voornamelijk defensieve wijze van ondernemersorganisatie. De contingenten en een aanvankelijk aarzelend gestarte subsidiepolitiek moesten de het Nederlandse bedrijfsleven beschermen tegen de buitenlandse concurrentie. Van Schaik (368) constateert 'een zekere mate van doelmatigheid' w.b. de contigenterings- en tariefpolitiek. Deze uitte zich in een bevredigende ontwikkeling op de lopende rekening van de betalingsbalans en een verbetering van de positie van het Nederlands bedrijfsleven op de binnenlandse afzetmarkt. Klemann (202) ondersteunt deze laatste konklusie met cijfers. Daaruit blijkt dat het aandeel van Nederlandse producenten op de thuismarkt is gestegen van 53% in 1929 tot 76% in 1934-1936. In ongeveer dezelfde periode daalden de exporten echter van 33% van het BBP (1929) tot 20% (1933) en verminderde de totale nominale afzet van de binnenlandse producenten tussen 1929 en 1936 met bijna een derde, wat de ernst van de crisis in Nederland typeert.

3. 1940-1948

Nog voor aanvang van de oorlog werd de organisatievorm opgezet die voor de jaren veertig zou zorgdragen voor de distributie van de door de Duitse bezetting optredende schaarste. Twaalf Rijksbureaus, mede onder leiding van personen afkomstig uit het bedrijfsleven, in de oorlog aangevuld met een copie van de Duitse organisatie van het bedrijfsleven - de Organisatie-Commissie Woltersom - moesten voor de verdeling van grond- en hulpstoffen en van eindprodukten zorgdragen. De doelstellingen van beide organisaties waren puur defensief - redden wat te redden valt - want aan industriële expansie viel in de jaren veertig nauwelijks te denken. De Jong geeft in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (deel 7, 1e helft, 32/3) een fraai voorbeeld van de gedetailleerdheid van de distributie zoals die reeds in 1941 bestond. Wij nemen die hier integraal over:

'Er is een gebouw van een gemeentelijke dienst waar een nieuwe archiefruimte in gebruik genomen moet worden; daar is een verlichtingsinstallatie nodig. De lampen vormen dan nog geen probleem (in gloeilampen worden weinig grondstoffen verwerkt, ze zijn nog vrij te krijgen), maar het overige materiaal voor de installatie (buizen, schakelaars) is schaars. Het hoofd van de huishoudelijke dienst van het overheidsgebouw waar het archief in gevestigd is, moet om te beginnen

samen met de door hem uitgezochte installateur een 'stamformulier voor elektrische installaties' invullen waarin precies aangegeven wordt wat voor de installatie nodig is. Dat formulier gaat naar het gemeentelijk of provinciaal electriciteitsbedrijf toe dat eventueel de electriciteit moet leveren; het wordt daar onderzocht en, na in orde bevonden te zijn, aan het rijksbureau toegezonden. Daar wordt het stamformulier opnieuw bekeken, speciaal op het punt of de meest schaarse grondstof die bij de installatie nodig is, koper, door een minder schaarse vervangen kan worden. Eventueel wordt, om dat precies na te gaan, een controleur naar de archiefruimte gezonden. Het stamformulier wordt, nemen wij nu maar aan, door het rijksbureau goedgekeurd. Daar staat dan precies op aangegeven hoeveel materialen nodig zijn en, vooral, wat het gewicht aan koper is dat men behoeft, want bij het toewijzen van de aanvragen gaat men bij het rijksbureau van dat kopergewicht uit. Het rijksbureau weet precies welk kopergewicht het in totaal in het lopende kwartaal mag toewijzen. Een deel daarvan is evenwel tevoren al voor bepaalde afnemers geblokkeerd: voor de spoorwegen, de kolenmijnen, de hoogovens, de nieuwbouw van de Algemene Kunstzijde Unie, Philips, de rijksgebouwendienst, het rijksinkoopbureau, de dienst van de wederopbouw, het bureau voor de ombouw van benzinemotoren, de werken in de Noordoostpolder en de inrichtingen voor nijverheidsonderwijs. Wat daar buiten valt, krijgt een urgentiecijfer waarbij aanvragen die voor de volkshuishouding van belang geacht worden, in groep I vallen - de verlichtingsinstallatie voor de archiefdienst komt in groep III terecht. De geblokkeerde hoeveelheden zijn toegewezen, de overige aanvragen worden bekeken. Voor groep I is er nog koper genoeg, groep II kan men nog net helpen - als groep III aan de beurt komt, is de kwartaalvoorraad op. De aanvraag wordt aangehouden: geen verlichting in de archiefruimte. Was de aanvraag ingewilligd, dan zou de installateur een vergunning gekregen hebben waarmee hij bij een fabrikant of grossier, tegen betaling, de nodige artikelen had kunnen betrekken. De fabrikant zou die vergunning plus het bewijs van aflevering weer gebruikt hebben om zijn voorraden aan te vullen, waarbij hij er, zeker wat koper betrof, op rekenen moest dat zijn toewijzingen steeds geringer zouden worden.'

Beide soorten organisatie - de Organisatie-Commissie Woltersom en de Rijksbureau's - hadden verordenende bevoegdheid, maar hun sanctiemogelijkheden waren beperkt (De Hen, 253). De mogelijkheden om ondernemingen te dwingen tot overeenstemming t.b.v. vooral de distributie werden later nog vergroot door het in 1941 ingestelde *Kartelbesluit*, dat het ministerie in staat stelde dwangkartels op te leggen. In 1943 werd daar de mogelijkheid aan toegevoegd om aan zogenoemde economische machtsposities - ondernemingen of ondernemerscombinaties die een groot marktaandeel bezaten - dwingende aanwijzingen te geven. Tevens werd

een registratieplicht voor mededingingsafspraken vastgesteld. Tot de instelling van een dwangkartel is het nooit gekomen; het bedrijfsleven werkte vermoedelijk voldoende mee, omdat daar tevens het eigen belang mee was gediend. Wel zijn in de wederopbouwfase na de oorlog vier onverbindend verklaringen (ovv's) uitgevaardigd, een fenomeen dat voor de oorlog niet was voorgekomen maar waartoe later meer zou worden besloten door de Staat.

Zoals gezegd, de Rijksbureaus en de Organisatie-Commissie Woltersom bleven ook na de oorlog functioneren en m.n. de Rijksbureau's waren in de herstelperiode van groot belang voor de distributie van de schaarse grondstoffen, produktiemiddelen en kapitaalgoederen.¹⁸ De Organisatie-Commissie Woltersom, waarin het bedrijfsleven een belangrijker functie was toegedicht, speelde echter een marginale rol, omdat de regering de distributie zelf in de hand wilde houden. Wel vervulden de erin opgenomen branche-organisaties soms een belangrijke rol als representatieve lichamen bij overleg met de regering.

In principe was het tekort aan de goederen een gevolg van een tekort aan deviezen, omdat aanvulling van de tijdens de oorlog uitgeputte voorraden en aankoop van materialen benodigd voor het herstel van de oorlogsschade voor een belangrijk deel geïmporteerd moesten worden. Dit gebrek aan vreemde valuta, m.n. Amerikaanse dollars, vormde het belangrijke startpunt van de distributie. Datgene wat aan vreemd geld mocht worden uitgegeven werd gekoppeld aan de gegevens over de importbehoefte die de Rijksbureau's hadden verzameld in de bedrijfstaken die ze vertegenwoordigden. De Rijksbureau's droegen tevens zorg voor de allocatie van de geïmporteerde goederen. Het leidend beginsel dat de Rijksbureau's hanteerden bij de quotaregeling die ze gebruikten was de hervatting van de vooroorlogse activiteit door de betreffende onderneming. Een bedrijf kreeg alleen nieuwe voorraden als het kon bewijzen dat het de oude voorraden had verkocht, en voor de doelen waarvoor het Rijksbureau toestemming had gegeven. Hierbij werden enige sturingsmechanismen gebruikt. Allereerst wenste de regering de produktie van zgn. utility-goederen te stimuleren. Dat waren lagergeprijsde, minder-luxueus uitgevoerde produkten waarvan de regering het aanbod op de markt per se wilde vergroten. Zo wenste de regering bijv.

¹⁸ Zie voor een gedetailleerder beschrijving van de distributie Barendregt 1993, hfst. 4 en 9.

dat de Nederlanders weer snel over fietsen konden beschikken - deze waren een geliefd doelwit van roof geweest voor de Duitsers - en daarom werden de fietsenfabrieken gedwongen om een bepaald deel van hun grondstoffen te benutten voor de produktie van fietsen in een prijsklasse die ze bereikbaar maakten voor de meeste Nederlanders. Dezelfde regelgeving werd toegepast voor bepaalde textielgoederen, meubels, huishoudelijke artikelen, aardewerk en glaswerk (Z.W. van der Zant, hfst. 5). Ook werd het Bedrijfsvergunningenbesluit 1941 gehanteerd dat een uitbreiding inhield van de werkingssfeer die in de Bedrijfsvergunningenwet 1938 was vastgelegd. Dit maakte het de regering mogelijk te beslissen of een nieuw bedrijf in industrie of handel mocht worden opgericht, of produktiecapaciteit mocht worden uitgebreid, en zelfs of produktie van nieuwe artikelen ter hand mocht worden genomen. De criteria die bij deze beoordeling door het ministerie van economische zaken voor de industrie werden gehanteerd betroffen de grootte van de reeds bestaande produktiecapaciteit (zou die niet voldoende zijn om aan de vraag te voldoen?) en de beschikbaarheid van grondstoffen (en dus van deviezen).¹⁹ Bovendien had de overheid de controle over bouwvergunningen zodat zij ook hier prioriteiten kon stellen. Desondanks was de vraag naar importproduktiemiddelen nog te groot. Om dit op te lossen ontwikkelde de regering een urgentie- of prioriteitenprogramma dat hoofdzakelijk was gebaseerd op het belang van het project waar de te importeren produktiegoederen naartoe moesten (Barendregt 1993, hfst. 4). Van het grootste belang was dat het project deviezen zou opleveren. Bovendien waren belangrijke normen dat het project snel te verwezenlijken moest zijn, een hoge toegevoegde waarde zou hebben en grote uitstralingseffekten. Binnen deze normstelling werd prioriteit gegeven aan de uitbreiding en vestiging van basisindustrieën en zware industrie die van groot belang waren voor de voorziening van grond- en hulpstoffen en energie aan andere sectoren. Op deze wijze werden een aantal prioriteitsklassen onderscheiden. Het staat niet vast of de toepassing van het urgentieschema - als die al plaatsvond, want het schema werd gebruikt om de

¹⁹ Tussen 8 mei en 14 november 1945 werden 20 van de 150 aanvragen afgewezen, waarvan 12 in de industriector. Dit betrof vooral de houtsector (5 vestigingsaanvragen) en de metaalindustrie (4 aanvragen voor de vervaardiging van een nieuw produkt). In latere jaren werd de behandeling van vergunningen voor de vervaardiging van bepaalde chemische en farmaceutische artikelen gestaakt (zie de verslaggeving in Centraal Bureau voor de Statistiek, Economische en sociale kroniek, verschillende edities). In later jaren werden geleidelijk bedrijfstakken vrijgesteld van de procedures van het Bedrijfsvergunningenbesluit.

Wereldbank te bewegen een dollarlening aan ons land te verstrekken en is bij ons weten nooit openbaar gemaakt - een succes is geweest. De steeds groter wordende deviezenschaarste duidt erop dat de regering onvoldoende controle had over de allocatie van de vreemde valuta en dat de prioriteiten te ruim waren genomen. Dit is zeker verder onderzoek waard. In ieder geval werd de regering in 1948 gered doordat de eerste Marshallhulp vrijkwam. Dit jaar betekende min of meer de ommekeer wat betreft het herstel, want daarna nam de schaarste snel af. Hierdoor konden spoedig de meeste distributiemaatregelen worden opgeheven en daarmee ook de Rijksbureau's. Ook het Bedrijfsvergunningenbesluit werd steeds minder toegepast.

In politiek opzicht zijn de kaarten wat betreft de richting die de industriepolitiek van de overheid moest opgaan dan al geschud. De sociaal-democraten die een belangrijke stem in de regering hadden, kregen begin 1946 een verkiezingsnederlaag te slikken. Hun minister, ir Vos, moest plaatsmaken voor de katholiek Huijsmans die wegens ziekte al snel weer werd vervangen door partijgenoot Van den Brink. De sociaal-democraten verloren daarmee een belangrijk deel van de controle over het herstel- en industriebeleid. Zij wilden planning invoeren met nationalisatie van sleutelactiviteiten (mijnbouw en bankwezen) en minister Vos bereidde daarvoor ook twee wetsontwerpen voor, dat inzake een planbureau en dat betreffende de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo's). Zijn vertrek en vooral het feit dat de sociaal-democraten een minderheid vormden in het parlement en in de regering leidden tot hun politieke nederlaag. De katholieke opvolgers wezen planning af en stonden vanuit hun achtergrond een slechts beperkte ordening voor: het planbureau werd getransformeerd tot een adviesorgaan en de ordenende bevoegdheden van de pbo's werden zeer beperkt.²⁰ Wel werd een industriebeleid opgezet dat grote gelijkenis vertoonde met de aanzetten waar wij melding van maakten aan het einde van de vorige paragraaf. Dit beleid kreeg vooral vorm na 1948.

²⁰ Zie voor een uitvoeriger toelichting bijv. De Liagre Böhl c.s., *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*, deel I.

4. 1949-1963

Het jaar 1948 markeerde een ommekeer. Wellicht overdrijven we als we beweren dat de Marshallhulp hierbij van doorslaggevende betekenis is geweest, maar zeker is dat de vrijkomende Amerikaanse deviezen een heroriëntatie van het industriebeleid financieel binnen bereik brachten. Immers, zij maakten het mogelijk meer grondstoffen en kapitaalgoederen to importeren waardoor industriële expansie mogelijk werd. In 1949, een jaar nadat de eerste Marshallgelden vrijkwamen, publiceerde minister van economische zaken Van den Brink de (Eerste) *Nota inzake de industrialisatie van Nederland*, die het begin inluidde van een op expansie gerichte industriepolitiek. In de beleidsuitgangspunten van de nota kunnen we veel gelijkens ontdekken met de eerste aanzetten die zijn gegeven in de aan het eind van paragraaf twee genoemde beleidsstukken. Dit is verklaarbaar uit het feit dat een aantal dezelfde ambtenaren nog steeds belangrijke posities innam op het ministerie, of die nog lange tijd had ingenomen. De nota beschouwde industrialisatie als van het grootste belang voor de betalingsbalansproblemen. Bovendien zou industriële expansie het panacee zijn tegen de groei van de beroepsbevolking, waarbij tevens rekening moest worden gehouden met de terugkeer van enige honderdduizenden militairen uit Indonesia, waar het Nederlandse leger na de oorlog tevergeefs had getracht orde op zaken te stellen tegenover een onafhankelijkbeweging. In de overige sectoren, landbouw en dienstverlening, zagen de auteurs van de nota geen grote groeimogelijkheden meer w.b. werkgelegenheid.

Bij de expansiemogelijkheden van de industrie dachten Van den Brink en zijn medewerkers m.n. aan de zware industrie, machinebouw, (petro-) chemische industrie, en aan de vervoers- en bouwsector en de energievoorziening (Vrolijk, Hengeveld, 27-28). Vooral de basisindustrieën moesten gestimuleerd worden, omdat er te weinig ervaring aanwezig zou zijn om geavanceerde industriële producten te vervaardigen. Beleidsuccessen bleven niet lang uit. Caltex had al eerder besloten in de Rijnmond een raffinaderij te bouwen. Bovendien werd een succesvol acquisitiebeleid gevoerd in de Verenigde Staten en elders; in 1946-1963 vestigden zich 318 buitenlandse bedrijven in Nederland (incl. deelnemingen waren dat er 563), waarvan 145 uit de Verenigde Staten (incl. deelnemingen: 230) waar speciale acquisitiekantoren waren opgericht (Dercksen,

207). De acquisitie geschiedde met een ongekende dynamiek. Zo werd het verstrekken van de vele benodigde vergunningen bijv. gelegd in de handen van de directeur-generaal voor de industrialisatie, Winsemius, zodat dit, indien nodig, kon geschieden in een paar uur (Tamboer, Het Parool 21/10/92, 16). De Nederlandse overheid nam ook zelf initiatieven. Zij stichtte in de staalnijverheid de onderneming Breedband (1950), was in de chemie betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Soda Industrie (1953), en ook de Staatsmijnen gingen zich steeds meer op chemie richten.²¹ De Herstelbank, een initiatief uit 1945 van minister van financiën Liefstinck, en enkele dochtermaatschappijen van die bank verschaften indien nodig en bedrijfseconomisch verantwoord risicodragend kapitaal, en de Staat verleende garanties op leningen.

In principe had het ministerie van economische zaken niet de intentie om sturend in de economie op te treden. In de nota inzake de industrialisatie werd het gebruik van het bij de werkgevers en rechtse partijen beladen woord 'plan' vermeden en werd gesproken van schema's. Deze eerste industrialisatienota en de zeven nakomelingen omvatten a.h.w. een taakstelling van indicatieve aard t.a.v. werkgelegenheid, produktie en investeringen. De ondernemingsgewijze produktie moest de basis blijven vormen van de industriële nijverheid en er werd nadruk gelegd op het stimuleren van investeringen en export. De eerste kregen bij de nog enige tijd bestaande deviezentoewijzingen voorrang, maar daarbij was bijna geen sprake van een specifiek, sectorgericht beleid (Vrolijk, Hengeveld, 28). De politiek was primair gericht op het creëren van gunstige voorwaarden voor het particulier initiatief en was dus generiek georiënteerd. Anders geformuleerd: de overheid probeerde een klimaat te scheppen waarin de 'bereidheid tot het aanvaarden van investeringsrisico's werd gestimuleerd' (Dercksen, 82). Het ministerie hanteerde hiervoor verscheidene globale instrumenten, zoals technische scholing, technologiebeleid en produktiviteitsbeleid, waarvan de effecten moeilijk te meten zijn. De andere en bovenal voornaamste beleidsinstrumenten werden gericht op het stimule-

²¹ Belangrijk in de chemie waren vooral de Algemene Kunstzijde Unie en de buitenlandse bedrijven Hoechst en Dow Chemical. Ook de bouw (weg-, huizen- en waterbouw) begon te floreren, evenals de scheepsbouw en de electrotechnische industrie (m.n. Philips). In de jaren vijftig ontwikkelden zich bovendien weer een automobiel- en vrachtwagenindustrie (Van Doorne's Autofabrieken (DAF)), nadat deze (d.w.z. de auto-industrie) in het begin van de eeuw was verdwenen (Spijker). De vliegtuigbouw ontwikkelde zich verder (m.n. Fokker) evenals de machinebouw, en er werd spoorweg- en trammaterieel vervaardigd (m.n. Stork/Werkspoor, vanaf 1954 de Verenigde Machinefabrieken).

ren van de interne financiering voor de investeringen van het bedrijfsleven (Dercksen, 154). Dit gold voor het vierde globale beleidsinstrument, de fiscale politiek (aanbodseconomie avant la lettre)²², en voor het vijfde, de controle op de ontwikkeling van de loonvorming, het zgn. lage lonenbeleid dat de Nederlandse exportpositie aanmerkelijk verbeterde (Van Zanden, Griffiths, 2.2). Beide instrumenten droegen bij aan een stijging van de interne financiering in de industrie tot 79% in 1955 (Dercksen, 136). M.n. het loonbeleid had zeer gunstige effecten en kon worden gevoerd dankzij de gematigde houding van de vakbeweging (Barendregt, 1988). Deze nam genoegen met een reglementering van de loonvorming zo dat in eerste instantie de mutaties van een bepaald prijsindexcijfer werden gevolgd, en later die van het nationaal inkomen (de zgn. welvaartsronden). In de eerstgenoemde fase die ruwweg tot het midden van de vijftiger jaren duurde werd door de overheid tevens getracht de prijsontwikkeling onder controle te houden door de hoogte van consumptieprijsen, huren en pachten te reglementeren. Bovendien werd in tijden van toenemende prijsstijging het mededingingsbeleid geïntensifieerd (Barendregt 1991, 6/7). Dit leidde tot een tiental (gedeeltelijke) schorsingen of ov's van kartels in het begin van de jaren vijftig. Het leidde tevens tot de invoering van de *Wet Schorsing Bedrijfsregelingen* en tot de start van de wetgevende procedure die in 1956 zou leiden tot de nu nog geldende *Wet Economische Mededinging*. In de volgende hausse die zich kenmerkte door toenemende prijsstijgingen werden tientallen kartels ontbonden of veranderd (Barendregt 1991, 9) en daarna, in een volgende hausse, volgde opnieuw een activering van het mededingingsbeleid (Barendregt 1991, 13). Het lijkt erop dat het kartelbeleid mede gebruikt werd om het bedrijfsleven te waarschuwen dat de prijzen niet 'te veel' mochten stijgen. Toch bleef in Nederland de concentratie van kartels hoog.

De Nederlandse economie floreerde in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig bijzonder en de industriële productie expandeerde snel: er waren 470.000 banen gecreëerd in de industrie en er was f 27,7 miljard geïnvesteerd (Tamboer, Het Parool, 28/10/92, 17). Het aandeel van de overheid daarbij is groot geweest. Dercksen (151) heeft becijferd dat zij in 1948-1963 betrokken was bij $\pm 30\%$ van de bruto industriële investerin-

²² Te denken valt aan de investeringsaftrek, de variabele tarieven van de vennootschapsbelasting en de vervroegde afschrijving.

gen, waarvan de openbare nutsbedrijven (gas, elektriciteit) twee-derde voor hun rekening hadden genomen. Het ministerie van economische zaken achtte in 1963 dan ook de tijd gekomen om te stoppen met de vijfjaarlijkse streefcijfers voor de industrie en staakte de opstelling van industrialisatienota's. Toch hadden zich al enkele donkere wolken gevormd aan de hemel. Aan het einde van de jaren vijftig diende zich namelijk een schaarste op de arbeidsmarkt aan. Deze kwam tot uiting in een toenemende ontduiking van de loonreglementen en was een direkt gevolg van de groei van de Nederlandse economie. Deze expansie had tevens haar schaduwkanten, doordat het bedrijfsleven, gestimuleerd als het was door in verhouding tot de buurlanden lage lonen, zich vooral gericht had op expansie in de breedte, d.w.z. in de produktiecapaciteit, in plaats van in de diepte, d.w.z. in machines. Het succes op de afzetmarkten stimuleerde tevens de voortgaande produktie van laag-gekwalficeerde produkten en was geen stimulans voor vernieuwing van produktiemethoden en -technieken en van produkten. Het voordeel van een produktiekostenvoorsprong in de jaren vijftig herbergde derhalve gevaarlijke elementen in zich die inderdaad zichtbaar werden toen de officiële lonen in het midden van de jaren zestig explodeerden a.g.v. de enorme schaarste aan arbeid en de vrijlating van de loonvorming: de officiële lonen stegen in 1963-1965 met gemiddeld 12%.

1964-1993

Wellicht symbolisch voor de achteruitgang van de Nederlandse industrie en de teloorgang van de industriepolitiek zijn de sluitingen in de mijnbouw waartoe werd besloten in 1966. Deze peiler van het industriebeleid viel weg omdat de steenkoolwinning niet meer rendabel was. De gasproduktie moest de rol van het steenkool overnemen. De Staatsmijnen werden omgevormd tot DSM, een bedrijf dat tot op heden floreert in de sector basischemie maar dat zich nog niet heeft begeven op de markten voor hooggekwalficeerde produkten, wat evenzeer symbolisch is voor een belangrijk deel van de oude basisindustrie. In de zestiger jaren kon de krachtig groeiende economie de vertraging in de groei van het aantal arbeidsplaatsen die het gevolg was van de nu wel uitgevoerde arbeidsbesparende investeringen, echter nog gemakkelijk opvangen in de overige sectoren. De mijnsluitingen luiden wel een nieuwe periode in van

defensief georiënteerd industriebeleid. Minister van economische zaken De Block (1967-1970) achtte voor eigen overheidsinitiatieven geen ruimte meer aanwezig. Hij wenste ad hoc-optreden teneinde flexibel te kunnen inspringen op maatschappelijke vragen (Van Dijk, 63). Er leek op dat moment gezien de hoge economische groei ook weinig aan de hand. Toch moest in 1967 al dadelijk een begin worden gemaakt met het 'nieuwe' beleid. In de scheepsnieuwbouw dwong Verolme de overheid een investeringsgarantie af voor een uitbreidingsinvestering, in ruil waarvoor hij de verliesgevende Amsterdamse werf NDSM wilde overnemen zodat daar de werkgelegenheid werd gehandhaafd (De Feyter, 225/6).

De situatie in de arbeidsintensief producerende scheepsnieuwbouw en in de textiel die snel hun positie op hun afzetmarkt aan het verliezen waren, maakte duidelijk de optredende economische ontwikkelingen een afwijkende invloed hadden op de verschillende industrietakken. Dit verschijnsel stimuleerde de totstandkoming van een meer specifiek gericht sectorstructuurbeleid.

We willen nu eerst kort een vergelijking maken tussen de zeventiger en de dertiger jaren. Het grote verschil was natuurlijk dat er in de dertiger jaren sprake was van deflatie en in de zeventiger jaren van inflatie; de toename van de werkloosheid was er overigens niet minder om. Als we ons concentreren op de parallellen, dan is het bijv. opmerkelijk dat beide decennia aanvingen met de stopzetting van een bedrijf(sonderdeel) dat was gespecialiseerd in de produktie van rollend materieel - in 1930 Ducroo & Brauns (smalspoormaterieel) en in 1970 een Utrechtse vestiging van de Verenigde Machinefabrieken (spoorwegwagons en trams). Er zijn nog meer parallellen tussen beide decennia te trekken, zoals de overheidsopdrachten die werden voorbehouden aan Nederlandse firma's, en de exportkredieten die de exportpositie moesten beschermen. De Nederlandse overheid kondigde deze maatregelen in de zeventiger jaren waarschijnlijk later af dan elders gebeurde. Ook in het kartelbeleid onstond de tendens tot afscherming; het aantal ovv's was verwaarloosbaar en er werd zelfs weer een avv toegestaan (kristalsuiker), en ook werd een bedrijfstak, de sigarettenindustrie, gekartelleerd met medewerking van het

ministerie (Barendregt 1991, 18).²³ Maar, en dat is dan weer een karakteristiek verschil met de dertiger jaren, de Europese Commissie van de Europese Gemeenschap verklaarde de kartellering in de sigarettenbranche nietig. Waaruit mede naar voren komt dat protectiemaatregelen in de jaren zeventig niet zo ver konden gaan als in de jaren dertig, omdat Nederland zich vooral in het kader van de Europese eenwording had verbonden aan een toenemende liberalisatie van het goederen- en dienstenverkeer.

Wat voor het onderstaande speciaal vooral van belang is, is dat de overheid opnieuw, net als in de dertiger jaren, een crisis in de industrie en in de economie te lijf ging met een ad hoc-beleid, omdat er geen visie was die een stempel kon drukken op het industriebeleid en die richting kon geven aan een structurele oplossing van de problemen. Daardoor bleef het beleid een defensief karakter dragen toen naast de scheepsbouw en de textiel andere sectoren in de problemen kwamen, omdat zij niet voldoende hadden geanticipeerd op de ontwikkelingen in de zestiger jaren, m.n. de loonkostenontwikkeling.²⁴ De winsten, ook die in de gezonde bedrijven, waren geërodeerd, zodat herstel vooral via externe financiering moest worden gerealiseerd. Toen daarop in het begin van de jaren tachtig de rentelasten drastisch toenamen was het hek van de dam; de Nederlandse industrie werd in een nog forser crisis gedompeld dan in de zeventiger jaren.²⁵

Nu weer doorgaand op de afwijkende problemen die in de verschillende bedrijfstakken ontstonden in de zestiger en zeventiger jaren; dit leidde tot

²³ Dit beleid bleef gehandhaafd tot het midden van de jaren tachtig (opnieuw geen ovv's en één avv in het bakkerijwezen vanwege overcapaciteit). Daarna is onder invloed van de toenemende Europese eenwording het kartelbeleid aangescherpt, zodat het nu meer in lijn begint te komen met wat de Europese Commissie wenst. De verscherping heeft overigens totnutoe voornamelijk niet-industriële sectoren geraakt, omdat in andere sectoren de kartellering vermoedelijk het meest hinderlijk verbreid is (zie ook Barendregt 1991, 22-25).

²⁴ Naast de lonen stegen vanaf de jaren zestig ook de werkgeversbijdragen aan de sociale verzekeringen en de pensioenvoorzieningen snel, waardoor de factor arbeid extra duur werd. Een norm die wel wordt gebruikt voor de beoordeling van de arbeidskosten is de arbeidinkomensquote. Deze AIQ was in 1975 opgelopen tot 96%, bijna 25 punten meer dan in 1960. Dit betekende dat van elke gulden die het bedrijfsleven had verdiend, 96 cent opging aan lonen, belastingen en sociale premies. Er was dus 4 cent overgebleven voor rentebetaling, reserveringen, investeringen en dividend voor aandeelhouders (Tamboer, Het Parool, 4/11/1992, 19).

²⁵ De rente steeg a.g.v. een krapgeldpolitiek elders in de wereld. Teneinde de kapitaalexport af te remmen, werden in Nederland de rentetarieven eveneens verhoogd.

sector- en bedrijfsgerichte overheidshulp, die, omdat het beleid defensief was georiënteerd, zich noodzakelijkerwijze eerst beperkte tot 'tijdelijke' hulp aan bedrijven in problemen, en later, toen de economische situatie verder was verslechterd, tot sanering en herstructurering van hele branches en sectoren. Tot een offensief sectorstructuurbeleid is het eigenlijk nooit gekomen.²⁶ De overheid nam bij de steunverlening in enkele gevallen veel te veel hooi op haar vork, zoals in de scheepsnieuwbouw waarin vele miljarden werd gepompt zonder dat de afkalving van die sector gestopt kon worden. De RSV-affaire (Rijn-Schelde-Verolme) staat nog vers in ons geheugen. Veel individuele steunverlening werd verleend via de Nationale Investeringsbank (NIB, de voormalige Herstelbank) die optrad als representant van de Staat.²⁷ Deze bedragen liepen fors op: in 1973 bedroegen zij f 50 miljoen en in 1978 bereikten zij een maximum van f 1750 miljoen (Spierenburg, 126).²⁸ Grote bedrijven, die de beste contacten hadden met het ministerie en waarbij veel arbeidsplaatsen in het geding waren, profiteerden het meest, en kregen ook 'repeteersteun', m.n. in de scheepsbouw (RSV, Van der Giessen de Noord en IHC-Holland) en in de auto en machine-industrie (Volvo Car en VMF). Daarmee werden veel arbeidsplaatsen gered, maar er waren ook grote debâcles (Nederhorst, Koninklijke Scholten-Honig en RSV).

De Nederlandse overheid wenste bij de steunverlening zoveel mogelijk staatsinmenging te vermijden en stelde zich terughoudend op, vandaar de

²⁶ In 1972 werd wel de Nederlandse Herstructureringsmaatschappij (Nehem) opgericht met het doel de bedrijfstaksgewijze aanpak te stroomlijnen. De Nehem werd echter geen succes (zie H. Vrolijk, 99-114 in C. van Ewijk c.s., Economisch beleid uit de klem, en H. Vrolijk, 49-92 in H. Vrolijk, R. Hengeveld, Interventie en vrije markt). Een van de belangrijke oorzaken was dat de Nehem alleen herstructureringsplannen mocht ontwerpen die voor de gehele bedrijfstak golden en voor een groot deel van de bedrijven aanvaardbaar waren. Omdat er vaak onenigheid bestond tussen ondernemers in de te herstructureren bedrijfstakken werden derhalve de meeste plannen geblokkeerd (Vrolijk, 101). We herkennen deze problematiek als we terugkijken naar de jaren dertig. Alleen toen had de overheid de mogelijkheid om samenwerking (lees: kartelvorming) af te dwingen met als lokker een contigenteringsmaatregel. Bedrijven, m.n. de grote, klopten ook vaak direct aan bij het ministerie van economische zaken, en soms met succes. Het ministerie doorkruiste daarmee zelf de activiteiten van de Nehem. In latere jaren heeft de Nehem zich dan ook maar beperkt tot voorwaardenscheppend beleid, zoals het bevorderen van managementsopleidingen, en tot sectorgeriekie steun waarvan alle bedrijven op vrijwillige basis kunnen profiteren (Vrolijk, 85).

²⁷ Dit gold voor zowel de wergelegenheidssteun als voor de andere kredieten, van oudsher (1945) Bijzondere Financiering geheten.

²⁸ In 1973-1979 werd voor ongeveer f 7 miljard aan individuele steun gegeven (Spierenburg, 127).

Het industriebeleid kreeg in het begin van de jaren tachtig een wat offensiever karakter. Subsidies aan het bedrijfsleven heetten nu geen schenkingen meer, maar ontwikkelingskredieten en gingen steeds minder naar kansloze activiteiten. De eerste bedrijven die op deze kredieten konden rekenen waren Fokker (f 800 miljoen) en Volvo Car (f 300 miljoen) voor de ontwikkeling van nieuwe modellen. Later werden o.a. ook als kansrijk betitelde projecten ('winners') van Océ-Van der Grinten, Gist-Brocades en Philips (met Siemens) op deze wijze gesteund (Tamboer, Het Parool, 11/11/1992), maar er werden geen duidelijke criteria ontwikkeld bij de keuze van de ingezette gelden.³¹ Er werd op voorstel van de genoemde advieskommissies bovendien een nieuwe herstelbank opgericht, de Maatschappij voor Industriële Projecten (MIP) die in het risikodragend vermogen van nieuwe projecten moest deelnemen. Kenmerkend is dat de 'oude' herstelbank, inmiddels NIB geheten, niet geschikt werd geacht voor deze taak. Het leek op nieuwe wijn in oude zakken.³² Inmiddels is de MIP als staatsorganisatie alweer ter ziele, omdat zij niet voldeed; er was een gebrek aan aanbod van 'goede' investeringsprojecten. Ook het zgn. 'winnersbeleid' ging op de helling, waarmee een voorlopig einde kwam aan de steun voor grote en middelgrote bedrijven.³³ Daar was het gebrek aan financiële middelen bij de Staat debet aan. Daarna is in de tweede helft van de jaren tachtig weer een volledig generiek industriebeleid gevoerd.

De beste stimulans voor de industriële ontwikkeling werd het door werkgevers en werknemers in 1982 afgesloten centraal akkoord waarin de

³¹ Mede hierdoor visten ondernemingen die later geld 'claimden' achter het net, zoals bijv. AKZO, Avebé, DSM en Unilever (Kuin, Financieel Dagblad, 31/7/1990).

³² Ook uit het begin van de tachtiger jaren dateren de zgn. regeling voor participatiemaatschappijen en het AA-krediet. De eerste faciliteit hield in dat maximaal de helft van de verliezen op een investering van een particuliere participatiemaatschappij voor rekening kon komen van de Staat. Met deze regeling wilde de overheid de voorziening van risicokapitaal vergroten teneinde investeringen en werkgelegenheid te stimuleren. De tweede genoemde regeling was een voorziening waarmee de overheid gegarandeerde achtergestelde leningen verschafte aan in de kern gezonde bedrijven die niet op een andere wijze hun garantievermogen konden verhogen (Financieel Dagblad, 15/9/1990). Beide regelingen bestaan hedentendage nog, hoewel de eerstgenoemde vanaf 1990 wordt afgebouwd en is beperkt tot kleinere, startende en snel doorgroeiende bedrijven.

³³ Het ministerie van economische zaken maakte het hen moeilijk van de resterende technische ontwikkelingskredieten gebruik te maken. Zij werden beperkt tot maximaal f10 miljoen per project. De nadruk kwam dus te liggen op innovatie in kleinere ondernemingen (Financieel Dagblad, 29/8/1990).

werknemersorganisaties zich hadden vastgelegd op loonmatiging en de werkgeversorganisaties hadden beloofd zoveel mogelijk werkgelegenheid in stand te houden. De loonmatiging verbeterde de concurrentie- en winstpositie van het bedrijfsleven aanzienlijk en deed de werkgelegenheid in de industrie opnieuw aanmerkelijk groeien.³⁴

Het 'winnersbeleid' werd dus opgeheven en in plaats daarvan kreeg het (generieke) technologiebeleid steeds meer accent. Daarmee bleef de industriepolitiek wel offensief, want de nadruk kwam nu te liggen op versterking en vernieuwing van de economische structuur. De industriebeleid oude stijl werd gereduceerd tot al die activiteiten die niet primair technologisch georiënteerd waren, zoals het verbeteren van het industriële klimaat, het promoten van Nederland als investeringsland, en de steun aan de zwakkere sectoren (bijv. de scheepsbouw). Voor het technologiebeleid werd in 1989 bijv. ±f1200 miljoen gereserveerd, en voor het overige industriebeleid f180 miljoen (Roobeek, 886), in het begin van de tachtiger jaren was die verhuuding nog andersom. Daarop kwam weer een tegenbeweging op gang. In een soort adres aan minister van economische zaken Andriessen hielden vier middelgrote industriële bedrijven, t.w. Fokker, Daf, Océ-Van der Grinten en Stork-Werkspoor Diesel, een pleidooi voor meer i.p.v. minder geld voor het industriebeleid (NRC, 12/10/89). Daarop werd door het ministerie gereageerd met het opschroeven van de hulp aan middelgrote bedrijven. Als motivering voor deze beleidsombuiging werd allereerst gewezen op de toenemende concurrentie die de middelgrote bedrijven op de Europese markt ondervonden, en op de steunverlening die elders gegeven werd. Bovendien, zo werd geargumenteed, zouden de middelgrote ondernemingen beschutting bieden aan vele kleinere bedrijven en daarmee een draagvlak vormen voor het Nederlandse bedrijfsleven.³⁵ Overigens, via deelname aan Europese projecten in het kader van de Europese industriepolitiek profiteerde een groot bedrijf als Philips indirect toch van Nederlandse overheidssteun.³⁶

³⁴ Er werden in 1985-1990 221.000 nieuwe banen in de industriële sector gecreëerd; in 1981-1984 waren er 234.000 verdwenen (incl. bouw). De arbeidsinkomensquote die in 1975 nog 96% bedroeg, was in 1983 enigszins verminderd tot 92% en daalde daarna tot 71% in 1990 (zie Tamboer, Het Parool, 11/11/1992, 17).

³⁵ Ook de karakteristiek van de individuele onderneming zou in beschouwing worden genomen, zoals bijv. het feit dat Océ-Van der Grinten nog de enige fabrikant van Europese origine is op het gebied van kopieerapparaten (Financieel Dagblad, 29/8/1990)

³⁶ Voorbeelden van dit soort projecten zijn (of waren) JESSI en HDTV.

Van zeer recent datum, tenslotte, is het plan uit de PvdA-fractie in de Tweede Kamer om een industriefonds op te richten dat naar analogie van de 'revolving funds' die Fokker en Nedcar (het voormalige Volvo Car) ter beschikking waren gesteld, voorfinanciering beschikbaar moet stellen voor de ontwikkeling van nieuwe produkten. 'Revolving funds' zijn fondsen waaruit bedrijven ontwikkelingskosten financieren die later teruggestort moeten worden via een bedrag per verkocht exemplaar van het nieuwe produkt. Het idee werd mede gevoed door de vrees voor een nieuwe economische recessie, maar bovenal door het feit dat twee middelgrote ondernemingen, Fokker en Daf Trucks, op de nominatie stonden in buitenlandse handen over te gaan, iets dat bij een soortgelijk bedrijf, Volvo Car, reeds was gebeurd. De achtergrond van de laatstgenoemde gebeurtenissen, Fokker is inmiddels ook in buitenlandse handen overgegaan, was dat deze bedrijven en ook de Nederlandse overheid niet meer kapitaalkrchtig genoeg waren om de ontwikkeling van hun nieuwe produkten te financieren. Na een aanvankelijke aarzeling heeft minister Andriessen het idee van het industriefonds omarmd, zij het dat hij het fonds i.p.v. uit gemeenschapsgeld door banken, verzekeraars en pensioenfondsen wil laten voeden. Het geld zou ter beschikking moeten komen voor vernieuwingsprojecten van samenwerkende industriële ondernemingen en eventueel ook kunnen worden gebruikt voor financiële steun aan ondernemingen die tijdelijk in problemen verkeren. De NIB, zo is de bedoeling van de minister, zou het fonds moeten beheren, en niet de overheid. Deze constructie is ook gehanteerd na de oprichting van de Herstelbank in 1945.

6. Afsluitende opmerkingen

We hebben gezien dat de Nederlandse overheid door de hele eeuw heen een globaal voorwaardenscheppend industriebeleid heeft gevoerd. Daarin was een primaire rol daarin weggelegd voor een goede infrastructuur, stabiele arbeidsverhoudingen, adequaat onderwijs en een investeringsvriendelijk fiscaal klimaat. Wat betreft de loonvorming springen vooral de veertiger en vijftiger jaren naar voren, toen de overheid de loonvorming reglementeerde. Daarna viel deze controle weg en leidde een inhaalbeweging samen met de uitbouw van de welvaartsstaat (betere sociale voorzieningen gepaard gaande met een toenemende lastendruk voor het bedrijfs-

leven) tot een crisis. De Staat moest daarin de beurs flink opentrekken, mede omdat in de zeventiger jaren a.g.v. de toenemende Europese integratie geen protectiemaatregelen konden worden genomen, zoals in de dertiger jaren met de contingenteringsmaatregelen (kartels). De open Nederlandse economie is ook helemaal niet gebaat bij internationale protectiemaatregelen. Daarom werd gekozen voor grootscheepse steunoperaties, die dus net als de contingenteringen voortkwamen uit defensieve ad hoc-overwegingen en waar geen andere visie achter zat dan redden wat gered kon worden. Na een initiatief van werknemers- en werkgeversorganisaties is ook in de tachtiger jaren het herstel weer bewerkstelligd door een daling van de loonkosten, de grootste troef van het industriebeleid. De Staat heeft zich toen bijna volledig teruggetrokken van steunverlening aan het bedrijfsleven, anders dan via technisch-financiële steun en de voorziening van risicodragend vermogen aan kleine ondernemingen. Alleen enkele bedrijven in de transportmiddelensector konden op blijvende steun rekenen en ook werd aan Hoogovens een krediet verleend. Zeer recent zijn er toch maar weer initiatieven genomen om de mogelijkheden van steunverlening aan nieuwe initiatieven te vergroten, in navolging van wat elders in Europa gebeurde.

Af en toe heeft de overheid zelf initiatief getoond tot de oprichting van bedrijven. Het betrof dan veelal bedrijven in de basisindustrie (energie, staal, basischemie), maar dit leidde zelden tot Staatsbedrijven waarin de Staat een meerderheidsaandeel had. En, perioden waarin het aantal deelnemingen van de overheid toenam werden altijd weer gevolgd door perioden van privatisering. Dit gold m.n. voor de tachtiger jaren, waarin het funktionieren van de markt op de voorgrond werd geplaatst en de verkoop van Staatsdeelnemingen de budgetzorgen van de minister van financiën verlichtte.

Als we het industriebeleid van de laatste honderd jaar nogmaals overzien, dan blijft het kenmerk dat wij als eerste in deze slotparagraaf noemden het meest duidelijk op het netvlies staan: er werd gehandeld naar het bevinden van de dag. Daarvan moet wellicht de naoorlogse periode worden uitgesloten, hoewel ook dit beleid globaal en indicatief was georiënteerd. De jaren tachtig, tenslotte, werden gekenmerkt door een paar opmerkelijke zwenkingen waaruit duidelijk het zoeken naar een nieuwe balans blijkt na de opdoffer die de overheid als regelgever in de zeventiger jaren heeft gehad. Budgetproblemen speelden daarbij ook een rol. Toch, zo denken wij, zullen meer fondsen beschikbaar moeten komen

voor het industriebeleid. Dit is m.n. nodig vanwege de schaalvergroting die in de nijverheid plaatsvindt en die mede wordt uitgelokt door de toenemende Europese integratie. In de internationale competitie kan het Nederlandse bedrijfsleven best wat extra overheidssteun gebruiken. De vormen van steun die zich nu ontwikkelen lijken een stap in de goede richting.

Literatuur

- Barendregt, J., *Loon- en prijspolitiek in Nederland 1945-1954*, 1988, Amsterdam (Vrije Universiteit);
- Barendregt, J., *Het mededingingsbeleid in Nederland*, 1991, Amsterdam;
- Barendregt, J., proefschrift, 1993, Amsterdam;
- Bartels, J., Tweeërlei investeringscontrole, in *Economisch-Statistische Berichten*, 1947, 861-863, Rotterdam;
- Blaisse, P.A., *De Nederlandse handelspolitiek*, 1948, Utrecht;
- Brakel, W., *De industrialisatie in Nederland gedurende de periode der Marshall-hulp*, 1954, Leiden;
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Economische en sociale kroniek*, diverse edities (mei 1945-december 1947), 1948, Utrecht;
- Dercksen, W.J., *Industrialisatiepolitiek rondom de vijftiger jaren*, 1986, Assen/Maastricht;
- Dijk, J.W.A., *Innovatie en overheidsbeleid*, 1986, Amsterdam;
- Heide, F.J., *Ordering en verdeling*, 1986, Leiden;
- Feyter, C.A. de, *Industrial Policy & Shipbuilding*, 1982, Utrecht;
- Hen, P.E. de, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland*, 1980, Amsterdam;
- Graaff, A. de, *De industrie*, 1947?, Utrecht;
- Hirschfeld, H.M., *Actieve economische politiek in Nederland in de jaren 1929-1934*, 1946, Amsterdam;

- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 7, 1e helft (mei '43-juni '44), 1976, Den Haag;
- Keesing, F.A.G., *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*, 1978 (reprint), Nijmegen;
- Klemann, H., *Tussen Reich en Empire*, 1990, Amsterdam;
- Liagre Böhl, H. de, Nekkers, J., Slot, L., *Nederland industrialiseert!*, 1982, Nijmegen;
- Linden, J.T.J.M., *Economische ontwikkeling en de rol van de overheid, Nederland 1945-1955*, 1985, Amsterdam;
- Mulders, Th. H., *Het vraagstuk der industriele investeringen*, in *De Economist*, 1947, 130-144, Haarlem;
- Posthuma, J.F., *Tien jaar Herstelbank*, in *Tien jaar economisch leven in Nederland*, 1955, 1-44, Den Haag;
- Roobeek, A.J.M., *De grootse ambities van Economische Zaken, 884-887* in *Economisch Statistische Berichten*, 1990, Rotterdam;
- Ru, H.J. de, *Staatsbedrijven en staatsdeelnemingen*, 1981, Nijmegen;
- Schaik, A. van, *Crisis en protectie*, 1986, Alblasterdam;
- Spiereburg, R.J., *De steunverlening aan noodlijdende bedrijven*, 125-135 in C.van Ewijk c.s., *Economisch beleid uit de klem*, 1980, Amsterdam;
- Tamboer, K., serie artikelen over de industriepolitiek, in *Het Parool*, 21/10/92, 28/10/92, 4/11/92, 11/11/92 en 18/11/92, Amsterdam;
- Verrijn Stuart, G.M., *Die Industriepolitik der niederländischen Regierung*, 1936, Jena;

- Vrolijk, H., Sectorstructuur en structurbeleid, 99-114 in C. van Ewijk c.s., *Economisch beleid uit de klem*, 1980, Amsterdam;
- Vrolijk, H., Hengeveld R., *Interventie en vrije markt*, 1982, Amsterdam;
- Werf, J. van der, *Industrie en regio*, 1989, Groningen;
- Wibaut, F.M., *Trusts en kartels*, 1903, Amsterdam;
- Wibaut, F.M., *Toezicht op trusts en kartels*, 1928, Amsterdam;
- Zanden, J.L., Griffiths, R.T., *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, 1989, Utrecht;
- Zant, Z.W. van der, *De prijswetgeving in Nederland*, 1954, Amsterdam.